

अनुसन्धानको एक निष्कर्ष

-शंकरमान राजवंशी

मानिसको सामाजिक विकासको साथ साथै व्यावहारिक काम पनि बढ्दै गएकोले त्यसका लागि दिन गणना र वर्षगणनाको जरूरत पर्दा सो गणनाको आधारका लागि मानिसले आकाशमा रहेका तारा ग्रहहरूको गतिको अनुसन्धान गरी ग्रहहरूको गति पत्ता लगाई ज्योतिषशास्त्रको निर्माण गरे। वैदिक कालमा ज्योतिषशास्त्र वेदकै अन्तर्गत थियो। यसैले त्यस ज्योतिषलाई वेदाङ्ग ज्योतिष भनिन्थ्यो। वेदाङ्ग ज्योतिषमा पञ्च संवत्सरात्मक युग मानिन्थ्यो। जुन युगको आरम्भ माघ महिनाबाट शुरू हुन्थ्यो। माघमा उत्तरायण शुरू हुने हुनाले माघबाट शुरू भएको वर्षलाई अयनादि वर्ष भन्दछन्। त्यस वर्षदेखि संवत्सरको शुरू गरिन्छ। ती संवत्सरका नाम क्रमैले संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, इद्वत्सर हुन्। ती पांच संवत्सरको चक्रलाई एक युग कल्पना गरी त्यस युग भित्र युगको पहिलो आधाको अन्त्यमा एउटा र युगको पछिल्लो आधाको अन्त्यमा एउटा गरी अढाई-अढाई वर्षमा दुइवोटो अधिमास गाभ्ने चलन थियो। युगको पहिलो आधाको अन्त्यमा गाभ्दा आषाढमा अधिमास हुन्थ्यो। युगको पछिल्लो आधाको अन्त्यमा गाभ्दा पौषमा अधिमास हुन्थ्यो। तर यो हिसाब ज्यादै मोटामोटी हुनाले अधिमास ठीक ठीक ठाउँमा पर्ने नजाँदा युगको वर्ष कहिले बढाउनु पर्ने कहिले घटाउनु पर्ने अवस्था

पर्थो। त्यसैले तैत्तिरीय श्रुतिमा संवत्सरको नाम कउ चार ओटा कतै पांच ओटा कतै छ ओटा सम्म पाइएका छन्। ३६६ दिनको वर्ष मानी पितामह (ब्रह्मा) सिद्धान्तानुसार हिसाव गरी पंच संवत्सरात्मक युगको माध्यमबाट अधिमास गाभ्ने गर्दा केही सरलता आए तापनि कसर रहन जाँदा अधिमास मिलाउन बराबर परिश्रम गरिरहनु पर्ने हुन्थ्यो र त्यसका लागि हिसावको सूक्ष्मतामा दृष्टिगत हुन्थ्यो। यसै दृष्टिगत विचारको विकासले आर्यभट्टको आर्यसिद्धान्त निर्माण भयो। आर्यभट्टले ग्रह तारा घुमेको होइन पृथ्वी नै घुमेको हो भन्थे। त्यसले गर्दा तिनताक उनको सिद्धान्त मानिसहरू पत्याउंदैनथे। उनको सिद्धान्त जे भए तापनि गणितको विकास त्यो भन्दा अधिदेखि भैसकेको थियो। त्यसैले अधिमास मान्ने परिपाटीमा दुई मत देखा पर्दछ। जस्तै-

अभावास्यापरिच्छिन्नः सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम्
अधिमासम्बिजानीयात् गहितः सर्वकर्मसु
चैत्रादि भाद्रपदान्तानि यदा सङ्क्रमणं द्युयते
(संक्रमत्रुटयते)

आषाढ (ढ) मासवृद्धिः स्यान्नारदस्य वचो यथा
आश्विनादि फाल्गुण(ना)न्तानि यदा सङ्क्रमणमुद्यते
(त्रुटयते)

पौषमासा निवर्द्धन्ते मासवृद्धि (°) विधीयते
 ननु इति काथमयनमेव मासवृद्धिः ॥
 कर्कटे सिंहकन्यायां तुलाकीटधनुर्द्धरे
 भानो (:) सङ्क्रमणे नष्टे द्विराषाढो विधीयते
 मृगकुम्भधरे मीने क्रियगोनृयुगे तथा
 अर्कसङ्क्रमणे नष्टे द्विपौषं कुरुते बुधः
 अधिमासा यदा नष्टा र (अ) यणे (ने) द्वेसु

चिन्तयेत्

द्विराषाढो द्विपौषश्च भारद्वाजस्य वचनं (भारद्वाजवचो) यथा
 (बी. पु. प्र. नं. १६३४ को धर्मनिर्णयतिथिसारसंग्रह)

सौर संक्रान्ति नपरेको औंसीले छुट्याइएको महिना
 अधिमास भनेर जान्नु । अधिमास सबै काममा नजाति
 छ । चैत्र देखि भाद्र महिना भित्रमा जत्र संक्रान्ति
 टुट्छ अर्थात् अधिमास पर्छ तत्र आषाढ महिना बढा-
 इन्छ । आश्विनदेखि फाल्गुण महिना भित्रमा जत्र संक्रान्ति
 टुट्छ अर्थात् अधिमास पर्छ तत्र पौष महिना बढाइन्छ ।
 यसरी मास वृद्धि गरिन्छ भन्ने नारदको वचन छ ।

होइन यो कसरी हुन्छ र अयनमा पो मासवृद्धि
 हुन्छ । जस्तै कर्कट, सिंह कन्या तुला वृश्चिक धनु
 सम्म अर्थात् श्रावणदेखि पौष सम्म सूर्यसंक्रान्ति टुट्
 भएमा अर्थात् अधिमास परेमा आषाढ महिना बढा-
 इन्छ । मकर कुम्भ मीन मेष वृष मिथुन सम्म अर्थात्
 माघ देखि आषाढ महिना सम्ममा सूर्यसंक्रान्ति टुट्
 भएमा अर्थात् अधिमास परेमा पौष महिना बढाइन्छ ।
 जव क्षयमास पर्ने आउंछ तत्र अयनमा आषाढ तथा
 पौष पनि बढाइन्छन् भन्ने भारद्वाजको वचन छ ।

यसरी चैत्रादिबर्ष र अयनादि वर्षबाट वर्षको
 पूर्वार्धमा अधिमास परे आषाढलाई अधिमास मान्ने

भन्ने र वर्षको उत्तरार्धमा अधिमास परे पौषलाई अधि
 मास मान्ने भन्ने दुई किसिमका प्राचीन परिपाटी बने ।
 ती परिपाटीका तालिका निम्न लिखित अनुसार बन्ने
 भए । जस्तै

भारद्वाजमतानुसार

श्रा भा श्वि का मं पौ	मा फा चै वे ज्ये आ
आषाढ	पौष

नारदमतानुसार

चै. वै. ज्ये. आ. श्रा. भा.	श्वि. का. मं. पौ. मा. फा.
आषाढ	पौष

उक्त भारद्वाजको मत अयनादि वर्षको हो । यस-
 लाई वेदाङ्ग ज्योतिषको परम्परा भन्नु पर्छ । नारदको
 मत चाहिँ त्यस पछि स्थापित भएको मत भन्नु पर्छ ।
 नारदको मत चैत्रादि वर्षको छ । लिच्छविकालमा नेपाल-
 मा कार्तिकादिवर्षको चलन थियो (१) । अधिमास गाभ्ने
 माध्यम चाहिँ नारदमतानुसारको थियो (२) । लिच्छवि-
 कालमा चन्द्र सूर्यको हिसावमा केही सूक्ष्मता आइसकेको
 थियो तापनि परिष्कृत रूपमा थिएन । त्यसैले ब्रह्मगुप्तले ती
 अपरिष्कृतरूप हिसावलाई अवगत गरी परिष्कृत रूपमा
 ब्रह्मसिद्धान्त बनाए । लिच्छविकालको पंचाङ्ग गणनाको
 हिसाव ब्रह्मसिद्धान्तबाट मिल्न आएकोले त्यस वखत
 ब्रह्मसिद्धान्त अनुसार मिल्दो किसिमको गणना हुन्थ्यो
 भन्ने कुरा पुष्टि हुन आएको छ ।

केतकरले प्राचीन शिलालेख तथा ताम्रपत्रादिका
 मिति निर्णय गर्न सौरार्य ब्रह्मपक्षीय तिथि

१ लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष १८-२१ पृष्ठ

२ लिच्छवि संवत्को निष्कर्ष २७ पृष्ठ

गणित नामक पुस्तक बनाएको हुं भनी बोलेका छन् । तिथिमिथिको गणना गर्न विनेका अधिमास द्विचर गर्नु आवश्यक पर्ने हुंदा शक १ देखि विनेका अधिमास तालिका र पछि आउने धेरै वर्ष सम्मका अधिमास तालिका दिएका छन् ।

लिच्छवि अभिलेख मध्ये अंशुवर्मा भन्दा माथिका अभिलेखमा एकथरी संवत् र अंशुवर्मादेखिका अभिलेखमा अर्को थरी संवत् गरी २ थरी संवत् पाइएका छन् । ब्रह्मसिद्धान्तवाट गणित गर्दा अंशुवर्मा भन्दा अघि चलेका संवत्मा २२ वर्ष घटाएपछि शक संवत् हुने कुरा पत्ता लाग्यो र चांगुको मानदेवको स्तम्भलेखमा “संवत् ३८६ ज्येष्ठमासे शुक्ल पक्षे प्रतिपदि रोहिणी नक्षत्रयुक्ते चन्द्रमसि मुहुर्ते प्रशस्ते भिजिति” भनी लेखिएको मितिको गणना गर्दा सोमवार आएकोले प्रशस्ते अभिजिति मुहुर्ते भनी अन्वय गरेरै रोहिणी नक्षत्रयुक्ते प्रतिपदि भनी अन्वय गरी चन्द्रमसिको अर्थ सोमवार भन्न मिल्ने भयो । त्यसको अर्थ पहिले संवत् ३८६ जेठ महिना शुक्ल पक्ष परेवामा रोहिणी नक्षत्रमा चन्द्रमा बसेमा असल अभिजित् मुहुर्तमा भन्ने गरी आइरहेको थियो । कारण त्यस वखत गणनाबाट निर्णय भैसकेको थिएन । चन्द्रमा जुन नक्षत्रमा जान्छन् त्यही नक्षत्र पञ्चाङ्गमा लेख्ने चलन छ । त्यसकारण जुन दिन नक्षत्र लेखेको हुन्छ त्यो दिन त्यस नक्षत्रमा चन्द्रमा छन् भन्ने कुरा स्वतः थाहा हुने हुन्छ । रोहिणी नक्षत्रमा चन्द्रमा बसेको वेलामा भनी अर्थ गर्दा अत्युक्ति हुने भयो । गणितवाट सोमवारको पुष्टि हुंदा चन्द्रमसिको अर्थ सोमवार भन्ने कुरामा शंका नहुने भयो ।

भक्तपुर इनायटोलको अंशुवर्माको अभिलेख प्राप्त छ ।

त्यसमा यस्तो लेखिएको छ ।-

३. ... भूपतिभिर्धर्मगुरुतयागुरुकृतप्रसादानु (व)
४. तिभिरेव भवितव्यमिति स्वयमाज्ञादूनकोत्र राजपु
५. त्रस्थितिवर्मा संवत् ३१ द्वितीय पौष शुक्ला-ष्टम्याम्

[धनवज्र वज्राचार्यद्वारा संपादित लिच्छविकालका अभिलेख ३१५ पृष्ठ]

पाटन सुनधाराको अंशुवर्माको अर्को अभिलेख पनि प्राप्त छ । त्यसमा यस्तो लेखेको छ ।

१५. ... भविष्यद्भिररिभूपतिभिर्धर्मगरुभिर्धर्माधि
१६. कारप्रतिपालनादूतैर्भवितव्यम्संवत् ३४ प्रथम-पौष

१७. शुक्लद्वितीयाम् (दू) तकोत्र महावलाध्यक्ष-विन्दूस्वामी
- (धनवज्र वज्राचार्यद्वारा संपादित लिच्छविकालका अभिलेख ३४० पृष्ठ)

उक्त अंशुवर्माका संवत् ३१ को अभिलेखमा र संवत् ३४ को अभिलेखमा पौषमा अधिमास मानेको स्पष्ट छ । यी अधिमास वेदाङ्ग ज्योतिष अनुसार छैनन् । किनभने पञ्च वर्षात्मक युगभिन्न एउटा आषाढमा र अर्को पौषमा अधिमास हुनु पर्ने सो नभएको हुनाले वेदाङ्ग-ज्योतिषको परिपाटी राम्रै संग छुटिसकेको कुरा स्पष्ट छ । यी अंशुवर्माको पालामा आएर नयां संवत् चलेको कुरा पनि स्पष्ट छ । यस संवत्को अनुसन्धान गर्दा शक ४७४ बाट उठाइएको संवत् भन्ने पत्ता लाग्यो र ब्रह्मसिद्धान्तवाट आएका चन्द्रसूर्यको हिसाबवाट संवत् ३१ (शक ५०६) वैशाखमा अधिमास पर्ने आयो । संवत् ३४ (शक ५०८) भाद्रमा अधिमास पर्ने आयो (१) ।

संवत् ३१ को अधिमास भारद्वाजको मतमा मिल्छ । तर संवत् ३४ को अधिमास भारद्वाजको मतमा पनि नारदको मतमा पनि मिल्दैन । त्यसकारण अंशुवर्माको अधिमास मान्ने परिपाटी भिन्न रहेछ भन्ने कुरा देखियो ।

लिच्छविकालमा कार्तिकादिवाट वर्षारम्भ मान्ने कुरा छंदै थियो । अधिमास मान्ने प्राचीन परिपाटीमा वर्षको पूर्वार्धमा अधिमास परे आषाढमा अधिमास मान्ने र वर्षको उत्तरार्धमा अधिमास परे पौषमा अधिमास मान्ने कुरा अंशुवर्मालाई अवगतै थियो । त्यसकारण अंशुवर्माले आफ्नो परिपाटीको वर्षारम्भ अनुसार कार्तिकदेखि चैत्रसम्म वर्षको पूर्वार्धमा अधिमास परे आषाढमा अधिमास मान्ने र वैशाखदेखि आश्विनसम्म वर्षको उत्तरार्धमा अधिमास परे पौषमा अधिमास मान्ने किसिमले सुधार गरी नयाँ परिपाटी स्थापना गरे । त्यसै अनुसार उपयुक्त अभिलेखमा अधिमास लेखिएको कुरा सिद्ध छ । अंशुवर्माको अधिमास मान्ने परिपाटीको तालिका निम्नलिखित छ । जस्तै—

अंशुवर्माको परिपाटी अनुसार

का. मं. पु. मा. फा. चै. वै. ज्ये. आ. श्रा. भा. श्वि.
आषाढ पौष

त्यसैले चांगुनारायणको सुनको कवलमा रहेको अंशुवर्माको सुवर्णपत्राभिलेखमा संवत्को प्रकरणमा अंशुवर्माले स्वसंस्थया शब्द प्रयोग गरेको अर्थ खुलन गएको छ । सो अभिलेख यस प्रकार छ—

१. ॐ एकत्रिंशत्तमे वर्षे वर्तमाने स्वसंस्थया
माघशुक्लत्रयोदश्याम्पुष्येण सवितुदिने १
 २. कालेन शीर्णभवलोक्य समस्तमाद्यं
हैमं हरेर्भगवतः कवचं सताक्षर्यम्
 ३. तस्मान्निदर्शनमवाप्य जगद्धितार्थं
सन्चस्कृवात्तरपतिः पुनरंशुवर्मा २
- (धनवज्र वज्राचार्यद्वारा संपादित लिच्छविकालका
अभिलेख ३१७ पृष्ठ)

अन्वय—

ॐ स्वसंस्थया । वर्तमाने । एकत्रिंशत्तमे । वर्षे ।
माघशुक्लत्रयोदश्याम् । पुष्येण । (युक्ते) । सवितुः ।
दिने । नरपतिः । अंशुवर्मा । कालेन । समस्तं । शीर्णं ।
हरेः । हैमं । सताक्षर्यं । कवचं । अवलोक्य । तस्मात् ।
निदर्शनं । अवाप्य । जगद्धितार्थं । पुनः । आद्यं । सञ्चस्कृ-
वान् ।

पदार्थ—

ॐ मंगलपूर्वक । स्वसंस्थया = आफ्नै परिपाटी
अनुसार । वर्तमाने = चलेको । एकत्रिंशत्तमे =
३१ । माघशुक्लत्रयोदश्याम् = माघशुक्लत्रयोदशीमा ।
पुष्येण = पुष्यनक्षत्रले । युक्ते—युक्त भएको । सवितुः =
आइतवारको । दिने = दिनमा । नरपतिः = राजा ।
अंशुवर्मा = अंशुवर्माले । कालेन = समयले गर्दा ।
समस्त = सबै । शीर्ण = जीर्ण भएको । हरेः = विष्णुको ।
हैमं = सुनको । सताक्षर्यं = गृहसहितको । कवचं = कव-
चलाई । अवलोक्य = देखेर । तस्मात् = तिनबाट । निदर्शनं
= नमूना । अवाप्य = पाएर । जगद्धितार्थं = संसारको हितको
लागि । पुनः = फेरि । आद्यं = पहिले जस्तै । सञ्चस्कृवात्
= बनाइदिए ।

भावार्थ—

आफ्नै परिपाटी अनुसार चलेको संवत् ३१ माघ-
शुक्लत्रयोदशी पुष्य नक्षत्र आइतवारको दिन समयले गर्दा
संपूर्ण जीर्ण भएको भगवान् विष्णुको गृह सहितको
सुनको कवचलाई देखेर राजा अंशुवर्माले संसारको
हितको लागि त्यस नमूना पाएर पहिलेकै जस्तै फेरि
बनाइदिए ।

अंशुवर्माको यो सुधार कहाँसम्म कायम रह्यो भन्ने
कुरा निश्चित रूपले थाहा हुन सकेको छैन । नेपाल
संवत् आरम्भ भइसकेपछि पुरानै परिपाटी अनुसार
नारदको मत अपनाएको बुझिन्छ । अंशुवर्माको अधि-
मासको हिसाव ब्रह्मसिद्धान्तबाट मिल्न आएकोले अंशु-
वर्माले अपरिष्कृत ब्रह्मसिद्धान्तलाई अपनाई अधिमास
मान्ने तरिकामा सुधार ल्याएको कुराको एक निष्कर्ष
उपयुक्त अभिलेखहरूबाट ज्ञात भएको छ । ◀

